

Тетяна Жила

**ФУНКЦІОНУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ
ЛЕКСИКИ В ПАМ'ЯТКАХ РІЗНИХ ЖАНРІВ (XVI–XVIII ст.)**

У статті розглянуто особливості функціонування лексем на позначення територіальних одиниць в пам'ятках писемності XVI–XVIII ст.. Простежено семантику лексем, стилістичне використання.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична структура, стилістичні функції.

Питання історичної стилістики є малодослідженим напрямом в українському мовознавстві [8, 130]. Проте вивчаючи мову творів пам'яток, дослідники вказують окремі стилістичні особливості аналізованих текстів. Стилiстичні функції синонімів у текстах грамот XIV–XV ст. проаналізувала Л.Л. Гумецька в статті “З історичної стилістики української мови”. Дослідниця відзначає, що у грамотах синоніми виконують функцію стилістичної інтенсифікації, підкреслення сказаного, наголошення. Крім того, синоніми виконують пояснювальну та уточнювальну функцію. Л. Гумецька вказує на те, що синонімічна ампліфікація створює враження стилістичного орнаменту, надаючи середньовічному документові піднесеного урочистого забарвлення [2, 88]. Л.М. Полюга присвятив розділ монографії “Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст.” описові стилістичних функцій абстрактної лексики [8, 136–150]. На стилістичні риси барокових проповідей звертають увагу І. Чепіга [10, 25–29] та О. Купчинський [6, 219–245]. У багатьох дисертаційних роботах, присвячених вивченню певних тематичних груп, автори торкаються проблем стилістичного потенціалу окремих лексем. Д.Г. Гринчишин, характеризуючи лексико-семантичну систему української мови XVI–XVII ст., відзначає, що в цей час посилюється використання слів у переносному, метафоричному та образному значеннях [1, 7–13]. Тому, на нашу думку, цікавими є випадки, які демонструють здатність апелювальної лексики на позначення територіальних

одиниць розширити свої семантичні можливості, реалізувати прихований стилістичний потенціал.

Під пером українських майстрів лексика на позначення територіальних одиниць, навіть функціонуючи у прямому значенні, може сприяти емоційності вислову, напр.: *Нѣкогда снова Сіѡни в Вавилон плѣне(н)ни на рѣцѣх Вавилонстей сѣдѣюще плакаху поминающе Сіѡнъ **Градъ отечества** своего* (1640, Київ, П.Мог., Передм. до тріоди, 354); *Пребывает Црковъ Хва в Іер(с)лимѣ и от него не преиде въ инъ нѣкий **град*** (1624, Київ, Зах. Коп., Передм. до бес. св. Іоанна Злат., 96).

Згадуючи міста, про які написано в Біблії, історія яких пов'язана з утвердженням віри в Бога, автори додають до загальних назв на їх позначення відповідні епітети, що забезпечувало створення високого пафосного звучання: ***град праведний**: И по сих прозовиша **градъ праведный**, мати градовомъ вѣрний Сіѡнъ* (1616, Київ, Зах. Коп., Передм. до часосл., 7).

Окремі міста увійшли в історію, викликавши до себе особливу шану і повагу, не через свою могутність і обороноздатність, а насамперед тому, що в них відбулися якісь незвичайні релігійні явища, так звані чуда. У розповідях про такі події власні назви міст разом з апелятивом *місто* персоніфікуються: *Хвалит(ъ)сѣ в(ъ) Азїи мѣсто Смирна, же та(м) на деревѣх циприсово(м) знайденый є(ст) образъ престѡи бѣи великою свѣтлостю на кшталт(ъ) огнѣ # оточеный; хвалит(ъ)сѣ на сѣверу мѣсто Бранскѣ, же там(ъ) недалеко з начинѣ # водногоу вышоль престѡи бѣи образъ* (Галят., Скарб., 370). У збірці оповідань “Скарбниця” йдеться про чуда, здійснені перед іконою Пресвятої Богоматері в Єлецькій церкві у Чернігові, отже Чернігів, на думку автора, може рівнятися своєю славою до двох зазначених вище міст: *Так и ты Чернѣгове, столечное мѣсто на сѣверу, можешъ сѣ пре(д) иншими в(ъ) Россїи мѣстами тымъ хвалити, же близкво Чернѣгова знайденый єсть обра(з) престѡи бѣи, променѣми свѣтлыми сѣ польскующій* (Галят., Скарб.,

370). У наведеному контексті персоніфікація посилюється вживанням слова *місто* у структурі риторичного звертання.

Досліджувані пам'ятки писемності показують, що лексема *місто* функціонувала не тільки як назва поселення. Асоціації, пов'язані з позначуваною реалією, стали підґрунтям для образного переосмислення семантики цього слова. Яскравий представник барокової літератури І. Галятовський використовує назву *місто* для передачі понять морально-етичної сфери: *Есть стѣй пр(о)къ Или # мѣстомъ моцным, бо як в мѣстѣ мешкають люде, так в(ѣ) пр(о)рку Илии мешкаль* (Галят., Ключ, 151). Додаючи до іменника *місто* відповідні означення, І. Галятовський протиставляє внутрішню наповненість духовного світу людей: *Пр(о)ркъ Или # есть мѣстомъ звѣт # жаючимъ* (Галят., Ключ, 152), *Вавилон, мѣстомъ упалымъ есть каждый члѣвкъ грѣшный, который упаль в якій грѣхъ. Таким Вавлономъ, мѣстомъ упалым был Юда Искориотскій* (Галят., Ключ, 153).

Експресивності вислову, надання йому більшої переконливості сприяло вживання в одному контексті синонімічних назв. Як стилістичні повтори вживаються іменники *місто*, *город*, *град*: *Не есть градъ, не есть мѣсто, где бы есте плачу и рыдания, стогнания и вопля, и слезъ отеческіа Богопреданыя вѣры людей и душ не наполнили* (1598, Острог, От. Кл. Ост., 404). Одночасне використання іменників *місто* і *град* у віршах про Сагайдачного дало змогу авторам підкреслити мужність і силу гетьмана: *Будут памятати долго его мужество, бо ся им дал знати великого звитязства мѣста и города их моцные псуочи* (1622, Київ, Саков., Вірші..., 45).

Крім назв міст, у текстах трапляються синонімічні ряди апелювальної лексики на позначення країни, держави: *Оттоль вѣдаймо чого згода доказует! Дома, панства и царства вцале заховует* (1622, Київ, Саков., Вірші..., 191). Лексика на позначення держави, країни використовувалася українськими проповідниками у текстах гомілій. Війни, що відбувалися в історії людства, призводили до руйнування міст, знищення окремих народів, підкорення однієї держави іншою, але часто переможців через деякий час

чекала доля переможених. Такі факти використовувалися казнодіями для того, щоб переконати слухачів у скороминучості людського життя, влади, водночас їм протиставлялися нетлінні і вічні духовні цінності. Наприклад, П. Могила у проповіді “Хрест Спасителя” ставить ряд риторичних запитань: *Гдѣ бовѣмъ можность и великое **Панство** Александра ѿного, который Пановаль над стома двадцатма и седма **Провинциами!** Где богатство и слава Крол# Соломона! Где музство Самсоново!* (1632, Київ // МІКСВ, 287). Подібні приклади знаходимо і в проповідях І. Галятовського: *Моремъ штклянымъ свѣтъ называется, бо начиня шткляными слабы суть, лятво и прудко крушатся... Так на свѣтѣ **панства, князтва, королевства, царства** и всѣ люде крушатся* (Галят., Ключ, 67). Стилїстична виразність територіальної лексики посилюється у структурі абзацу, який побудований за допомогою речень однакової синтаксичної будови та використанням рефрену. Повторюючи в наведеному нижче фрагментові слово *царство*, автор надає висловленню емоційності та афективності: *Многи **царства** великіи на свѣтѣ скончилися. Где есть знаменитое царство Египетское? Скончилось. Где есть знаменитое **царство** Арапское?* (Галят., Ключ, 72).

Одним із засобів емоційного впливу на читача є прийом градації. Цю стилїстичну фігуру могли утворювати слова на позначення мікро- та макротериторіальних одиниць, уживаючись у висхідному порядку: *Прекладаю тебе над поважними речами не над єдним **мѣстом** або **повѣтом**, але над королевствы, вычищати злости из сръдець людских* (Острог, 1599, Кл. Ост. // РИБ, XIX, 206).

Л.М. Полюга відзначає, що для староукраїнських авторів характерною була манера символічно передавати окремі поняття, особливо релігійного спрямування [8, 108]. Наприклад, І. Галятовський в одній зі своїх проповідей називає святого пророка Іллю *містом*, додаючи до нього епітети *моцне, звитяжаюче*: *Стый пр(о)ркъ Иля ... есть **мѣстом** **моцным***. Далі автор розтлумачує, що є спільного між пророком та містом: *Есть стый пр(о)ркъ Иля **мѣстомъ** **моцным**, бо як в мѣстѣ мешкають люде, так в(ѣ) пр(о)рку*

Иліи мешкаль Бгъ; Пр(о)къ Илія єсть мѣстомъ звѣтяжающимъ, многих людей злыхъ звѣтяжил (Галят., Наука, 152). Назви міст, мешканці яких жили, порушуючи Божі заповіді, ввійшли в історію своїми огидними вчинками, стають символами людської гріховності і безчестя: *Вавилоном, мѣстом упалым єсть каждый члвѣкъ грѣшный, который упал в якій грѣхъ. Таким Вавилономъ, мѣстомъ упалым был Іюда Іскаріотскій* (Галят., Наука, 153). Отже, у тексті проповіді слово *місто* символізує як велич і святість, так і протилежні морально-етичні поняття – гріховність, безчестя, що виражається у конкретному контексті за допомогою антонімічних означень *моцне, звѣтяжающе – упале*. Проаналізований матеріал показав, що в одних випадках апелятиви можуть самостійно реалізувати певне стилістичне значення, а в інших – виражальні функції загальних назв пов'язані із топонімом, асоціативними зв'язками, які викликає власна назва: *Были чужоложницами двѣ мѣстѣ Самарія і Іер(с)лим(ъ)* (Галят., Ключ, 95).

Назва *царство* функціонувала у складі стійкого терміна релігійної сфери *царство небесне*, але в досліджуваних текстах трапляються синонімічні назви, які не набули ознак стійкої сполуки, напр. у проповіді Захарія Копистенський вживає словосполучення *краина живучих*: *От добротливости Бозскои просить, жебы выступкы през члчую недолужность допуцоньи, приставльшемусъ ω(t) пустилъ и его в краинѣ живучихъ оумѣстилъ* (Київ, Зах. Коп., Омілія, 151).

Отже, апелятивна лексика на позначення одиниць територіального поділу не в офіційно-ділових текстах може виконувати не тільки номінативні функції. Назви територіальних одиниць могли вживатися в переносному значенні, мати при собі оцінні епітети, сприяти посиленню емоційності та експресивності мовлення, ставати засобом створення образності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринчишин Д. Г. Загальна характеристика лексико-семантичної системи // Українська історична та діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 7–13.
2. Гумецька Л. Л. З історичної стилістики української мови // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 88–93.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності. – К., 1999. – 431 с.
4. Кардашук О. В. Засоби вираження категорії простору в художньому творі // Записки з загальної лінгвістики: Збірник наукових праць / Відп. ред. М.І. Зубов. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 6. – С. 78–84.
5. Коломієць І. І. Флоролексеми в українській поезії II половини ХХ століття: функціонально-стилістичний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 18 с.
6. Купчинський О. Мова “Казання” Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Записки НТШ. Т. ССXLVI. Праці філол. секції. – Львів, 2003. – С. 219–245.
7. Поліщук В. Т. Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького // Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: Збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г.Р. Передрій. – Черкаси: Брама, 2005. – С. 118–123.
8. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 239 с.
9. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії (10–30 рр. ХХ ст.). – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
10. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – №6. – С. 25–29.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Галят. Ключ – Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – 446 с.;

Галят. Наука – Галятовський І. Наука або способ зложеня казаня // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 211–238;

Галят. Небо – Галятовський І. Њбо новое. – Львів, 1665 // Іоаникій

Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 242–343;

Зах. Коп. Омлія – Захарія Копистенський. Омлія або казанье на роковую Память ... Єліссе# ... Плетенецкого // МІКСВ. – С. 147–171;

Зах. Коп. Передм. до бес. св. Іоанна Злат. – Копистенський Зах. Бешды св. Іоанна Златоуста на посл. Св. ап. Павла. – К., 1624 // МІКСВ. – С. њд-њд;

МІКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – 1924. – 546 с.;

Мог. Хрест Спас. – Петро Могила. Проповідь “Хрест Спасителя” // МІКСВ. – С. 271–290;

Мог., Передм. до тріоді – Петро Могила. Передмова до пісної тріоді. – К., 1640 // МІКСВ. – С. 354;

Отпис – Отпис на лист в бозѣ велебного отца Іпатія... в року 1598 писаний через одного найменшого клирика церкви Острозскої в том же року отписаний // Апокрисис. – Острог, 1598. Зберігається в НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр КИР – 664;

Передм. до преч. акаф. – Передмова до “Пречесних акафістів”. – К., 1709 // МІКСВ. – С. 493–496;

Саков. Вірші – Вѣршѣ на жалостный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича, гетмана войска... Запорозкого. Зложонии презѣ Інока Касіана Саковича, ректора шкѡль Кіевски(х)... – К., 1622 // МІКСВ. – С. љи-ља.

Tetiana Zhyla

Functioning of the territorial lexemes in written memorials of the 16-18 centuries

The peculiarities of functioning of the lexemes for designation of the territorial units in written memorials of the 16-18 centuries. The semantics of lexeme, the stylistic usage are observed.

Key words: lexico-semantic group, semantic structure, stylistic function.